
Žarko Lazarevič

Podjetništvo v slovenskem kmetijstvu (Razpotja med individualnim in kolektivnim podjetništvom v kmetijstvu od zemljiške odveze do druge svetovne vojne)

Pri obravnavi podjetništva v kmetijstvu se že na samem začetku srečamo s problemom načina ubesedenja dileme, kam umestiti kmete kot gospodarske subjekte, kajti v času, v okvirih katerega se bo sukala ta razprava, kmetov niso uvrščali med podjetnike. To je jasno razvidno iz tedanje zelo široke, za naše potrebe pa še vedno preozke definicije podjetništva oziroma podjetnika kot osebe. Za podjetnika so šteli tistega, ki je z lastnim kapitalom, pri čemer je nepomembno ali gre za prihranke ali za kredit, na lastno odgovornost organiziral določeno proizvodnjo za trg.¹ Pri tako oblikovani definiciji podjetnika - kmetovo zemljo in orodje seveda samoumevno prištevamo h kapitalu - je edini zadržek, ki govori proti uvrstitvi kmetov v to kategorijo gospodarskih subjektov, samo odsotnost izključno prodaji namenjene proizvodnje. Vendar ta zadržek ne more kaziti podobe kmetov kot podjetnikov, ker popolnoma avtarkičnih kmetij v Sloveniji obravnavanega časa le ni bilo. Čeprav o izključno tržni kmetijski proizvodnji tedaj še ne moremo govoriti, lahko brez dvoma kmete uvrstimo med podjetnike, resda specifične, a vendarle.

Po drugi strani pa je jasno, da v tržno naravnani ekonomiji, ki poveže kmetijstvo in industrijo, kmetije počasi preraščajo okvire naturalnega gospodarstva in se čedalje bolj levijo v gospodarska podjetja, kar je seveda posledica procesa prilagajanja zahtevam denarnega gospodarjenja. Učinki tega procesa so bili veliki in soodvisni. Odražali so se tako navzven kot tudi navznoter. Med notranje (jasno da težko oprijemljive) učinke štejemo spremembo kmečke psihologije, saj se tudi na podeželju namesto občestva vedno bolj uveljavlja individualizem in prido-bitništvo.

Zunanji učinki, ki so seveda merljivi, se izražajo v težnji k optimalizaciji velikosti kmetij glede na kulturo, kateri se kmet posveča in glede na uporabljana orodja oziroma stroje. Zaradi ekonomske nuje se morajo kmetije iz dotedanjega vsestranskega udejstvovanja preusmeriti v določene panoge, za katere imajo boljše pogoje in v katerih lahko uveljavijo svoje prednosti. Ta specializacija ni nujno enostranska, največkrat se kmetije ukvarjajo z več panogami, ki se medsebojno dopolnjujejo.

¹ Dr. Nemo: Trgovsko-gospodarski leksikon, II. del. Ljubljana 1938, geslo "Podjetnik", str. 329.

Med zunanje učinke prehajanja kmetijstva v denarno gospodarstvo prištevamo tudi drobitev kmetij, ki je na eni strani posledica individualizacije in pridobitniškega duha, na drugi pa ekonomskih razlogov. Drobitev posesti je manjša oziroma je ni tam, kjer je dana možnost odtoka odvečne podeželske delovne sile v druge sektorje in seveda večja tam, kjer se industrializacija še ni pričela oziroma slabo napreduje. Skladno z drobitvijo kmetij se zmanjšuje možnost zagotavljanja kmečke eksistence izključno v kmetijstvu. To kmete sili v iskanje postranskih zaslužkov izven kmetijstva, kar zopet pospešuje prodiranje denarnega gospodarstva na podeželje.²

Iz dosedaj navedenega je jasno, da morajo kmetje, če želijo kot taki tudi obstati, nujno poslovati po pridobitniški logiki. Zato moramo pri obravnavi kmetijskega podjetništva spremeniti optiko opazovanja in našo pozornost osredotočiti na vprašanje sposobnosti prilagajanja slovenskega kmetijstva tržnemu gospodarstvu in na oblike tega prilagajanja.

V retrospektivi kmetijstva v obdobju kapitalistične ekonomije, ki jo lahko umestimo v čas stotih let od srede devetnajstega pa do srede dvajsetega stoletja, lahko ločimo dve veliki strukturni kmetijski krizi, ko je bila prilagoditvena sposobnost slovenskega kmetijstva na veliki preizkušnji. Ob tem imamo v mislih kmetijski krizi v zadnjih desetletjih preteklega stoletja ter v času prve jugoslovanske države. Obe sta bili posledici strukturne neprilagojenosti kmetijstva - razdrobljenost kmetij, nizka donosnost ter temu ustrezna rentabilnost in prenaseljenost podeželja - oziroma čedalje bolj uveljavljajoče se komercializacije v tem sektorju. Zato tudi ni presenetljivo, da sta se navzven odlikavali z enako merljivim pojavom, to je v visoki zadolženosti kmečkega prebivalstva.

V bistvu se je od začetkov vključevanja kmetijstva v denarno gospodarstvo zastavljalo eno samo, vendar temeljno vprašanje, kako zagotoviti tržno usmerjenost slovenskega kmetijstva s prevladujočo drobnoposestniško strukturo - v devetnajstem stoletju so jo nekateri z zaskrbljenostjo označevali za "Kinderfabriken"³ - in višjo raven pridelave, tako v kakokovostnem kot tudi količinskem smislu, ki bi omogočila kmetom višje dohodke in s tem vsemu v kmetijstvu zaposlenemu prebivalstvu višji življenjski standard.

* * *

Krizne razmere v slovenskem kmetijstvu v drugi polovici 19. stoletja niso bile samo slovenska posebnost, temveč je šlo za splošno evropsko agrarno krizo. Izhod iz te krize, ki smo jo poimenovali prva strukturna kriza slovenskega kmetijstva, se je kazal samo v odpravi že omenjenih strukturnih neskladij in prilagoditvi proizvodne sestave kmetij denarnemu gospodarstvu. In ravno to se je zgodilo v pogojih splošne konjunktura avstrijskega gospodarstva, saj je na eni strani prišlo

² Mijo Mirković: Izabrani ekonomski radovi, 1. Zagreb 1979, Ekonomska biblioteka XIV. kolo, 1-2, str. 7-16.

³ Poročilo o kmetijski anketi z dne 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani. Uredil dr. Josip Vošnjak. Ljubljana 1884, str. 19.

do specializacije proizvodnje, s tem da se je prestavilo težišče s pretežne proizvodnje žitaric na intenzivno živinorejo in je zato prišlo do povečanja deleža travnikov. Poleg tega pa so se uveljavile tudi nove panoge, kot je sadjarstvo, hmeljarstvo in obnovljeno vinogradništvo. Racionalizacija je prinesla znatno znižanje stroškov proizvodnje, tako v celoti kot tudi na hektar. V proizvodni proces se uvajajo železni plugi in stroji, širi se uporaba umetnih gnojil, kar je omogočila cenejša serijska industrijska produkcija. Poleg tega kmetje vpeljujejo nove kakovostnejše in donosnejše vrste semen.⁴ K okrevanju kmetijstva je pripomogla tudi država s predpisovanjem zaščitnih carin za domače kmetijstvo, kar je zaradi višjih kmetijskih cen dvigovalo dohodke kmečkega življa.⁵

Druga pomembna strukturna sprememba se je odražala v znižanju števila kmečkega prebivalstva oziroma uskladitvi s produktivnimi potenciali, saj je v devetdesetih letih prišlo do velikega izseljevanja "odvečnega" kmečkega prebivalstva, ki je iskalo kruh v industrijskih centrih na robu slovenskega etničnega prostora ali drugje v tujini.

Pozitivni učinki teh strukturnih sprememb, pri čemer vprašanje razdrobljenosti ni bilo odpravljeno (nasprotno: ščasoma se je samo zaostrovalo), so se izčrpali v naslednjih desetletjih, tako da je slovensko kmetijstvo v času prve jugoslovanske države ponovno stalo pred enakimi dilemami kakor v drugi polovici 19. stoletja. Te dileme smo poimenovali za drugo strukturno krizo slovenskega kmetijstva.

Če je nastanek jugoslovanskega gospodarskega prostora vzpodbudil hiter industrijski razvoj Slovenije, pa na področju kmetijstva niso beležili tako ugodnih rezultatov. Vzrokov konstantno kriznih razmer v kmetijstvu ni moč pripisati izključno agrarni konkurenci novega gospodarskega prostora ali samo kmetijstvu nenaklonjenim splošno ekonomskim razmeram, čeprav jih ne gre zanemariti. Predvsem moramo vzeti v zakup dejstvo, da so se v desetletjih po premostitvi prve strukturne krize znova zaostrovala že naštetá notranja neskladja slovenskega kmetijstva. Ta neskladja, ki so predstavljala bistveno oviro pri usmerjanju slovenskega kmetijstva v intenzivnejšo proizvodnjo narekovano z zahtevami časa, so se tako kot med prvo strukturno krizo zrcalila v veliki kmečki zadolženosti.

Splošno znano dejstvo je, da je bila Slovenija v obdobju med vojnama še vedno pretežno agrarna dežela, kjer se je kar 60 % prebivalstva preživljalo s kmetijstvom.⁶ Obenem je bila Slovenija tudi dežela malih kmetij, saj je bilo kar slabih 60 % takih, ki niso presegle 5 hektarjev površine. Opazno nizek je bil tudi delež velikih kmetij, to je tistih s prek 50 hektarjev zemlje. Bilo jih je le za dober odstotek, pri

⁴ Ferdo Gestrin - Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918. Ljubljana 1966, str. 241.

⁵ O splošnem evropskem okviru glej Rudolf Bičanić: Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918. Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, str. 81.

⁶ V letu 1921 so med kmečko populacijo uvrstili 63 % prebivalcev Slovenije. Do leta 1931 je ta delež padel na 60,3 % zaradi razvoja drugih gospodarskih panog, predvsem industrije in obrti, kjer se je delež zaposlenega prebivalstva povečal s 16 na 22 %. Glej Fran Erjavc: Kmetiško vprašanje v Sloveniji. Ljubljana 1928, str. 12; Svetozar Ilešič: Agrarna prenaseljenost Slovenije. Tehnika in gospodarstvo, 1940, št. 3-4, str. 68; Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana 1939, str. 544.

čemer ne smemo pričakovati, da je tu šlo za obsežne veleposesti, saj je večina med njimi obsegala do 100 hektarjev.⁷

Neugodni posestni strukturi se je pridruževala znova aktualna prenaseljenost podeželja. Svetozar Ilešič je v svoji izčrpni razpravi ugotovil, da je bila gostota kmečkega prebivalstva ena najvišjih v Jugoslaviji, saj je je na kvadratnem kilometru obdelovalne zemlje živelo v povprečju 190 prebivalcev, drugje pa le 144. Poleg tega je bila obljudenost obdelovalne površine tudi ena najvišjih v Evropi, podobno razmerje je bilo tedaj moč najti samo še v Švici in deloma Italiji.⁸ Po gostoti in deležu kmečkega prebivalstva so zlasti izstopali štajerski in prekmurski okraji, za njimi pa belokranjski. Ni odveč pripomniti, da so bile v teh predelih obenem tudi najbolj razdrobljene kmetije.⁹

Preobljudenost slovenskega podeželja je bila posledica nezadostnega razvoja drugih gospodarskih panog, tehnološkega izpopolnjevanja in dviga storilnosti dela v industriji, ki ni zmogla zaposliti vsega na kmetih "odvečnega" prebivalstva.¹⁰ Obenem je bila tem ljudem zaprta tudi pot v tujino in so bili prisiljeni ostati doma.¹¹

Prenaseljenost podeželja je imela negativni odraz tudi v tehnologiji kmetovanja, ker je ob obilici delovnih rok izostajal vzvod, ki bi kmete prisiljeval k modernizaciji proizvodnje.¹² V slovenskem kmetijstvu je tako še vedno prevladovalo ročno delo in s tem velika fizična obremenjenost kmetov,¹³ o čemer zelo nazorno pričajo Erjavčevi podatki iz leta 1925 o opremljenosti slovenskih kmetij s stroji, ki je bila milo rečeno zelo skromna.¹⁴

Pomanjkljiva opremljenost slovenskih kmetij z mehanizacijo, pozabiti pa ne smemo tudi na zelo majhno uporabo umetnih gnojil, je rezultirala v neučinkoviti in zato nizko rentabilni proizvodnji, ki je jasno vidna v nizkem hektarskem donosu

⁷ Aleksander Bilimovič: Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel. Ljubljana 1939, str. 5.

⁸ Ilešič, nav. delo, str. 62-63.

⁹ O deležu kmečkega prebivalstva po posameznih slovenskih okrajih glej Slovenec LXVIII, 25.6. 1940, št. 143. O posestni strukturi v posameznih okrajih pa je moč najti podatke v Statistični godišnjak 1937. Beograd 1938, str. 98.

¹⁰ O industrializaciji Slovenije v obdobju med vojnama glej sintetične razprave: Jože Šorn: Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama. Kronika, VII, 1959, št. 1, str. 10-21; isti, Industrializacija Slovenije v letih 1919-1940. I. del: Industrializacija Slovenije v poprevratnih letih (1919-1924). II. del: Leta 1925-1930. Knjižnica INZ Ljubljana, oboje v tipkopisu; France Kresal: Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918-1941. Delavsko gibanje v Sloveniji 1918-1941, Ljubljana 1974, str. 80-115; isti, Oris gospodarskega razvoja Slovenije 1918-1941. Acta historico oeconomica Iugoslaviae VII, 1980, str. 3-20.

¹¹ Poleg tega je potrebno upoštevati, da se je industrijsko delavstvo v jugoslovanski dobi, drugače kakor v Habsburški monarhiji, že v dokajšnji meri rekrutiralo iz slojev mestnega prebivalstva. Temu pa se je pridruževalo zlasti v tridesetih letih naglo zviševanje storilnosti dela, kot posledici modernizacije proizvodnje. Vse to je seveda krčilo zaposlitvene možnosti kmečkega prebivalstva.

¹² Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I. Ljubljana 1970, str. 218.

¹³ Hrvoj Maister: Zaposlitev kmetijskega prebivalstva. Socialni problemi slovenske vasi II. Ljubljana 1938, str. 93-116.

¹⁴ Erjavec, nav. delo, str. 37.

zlasti v primerjavi s širšim evropskim prostorom. Slovensko kmetijstvo je bilo v primerjavi z jugoslovanskim resda veliko bolj učinkovito, vendar je na drugi strani kazalo klavrne rezultate v primerjavi s kmetijsko in drugače razvitimi deželami.

Trditev bomo ilustrirali na primeru pšenice, ki je bila najpomembnejši poljedelski pridelek. Slovenski kmetje so v obdobju med vojnama povečali pridelek pšenice za sedmino (z 8,4 na 9,6 q/ha)¹⁵ in tako uspeli zmanjšati prehrambeni primanjkljaj Slovenije.¹⁶ A s tem še daleč niso dosegali povprečnega evropskega pridelka, ki je znašal 16,5 q/ha. Slovenija je bila v spodnjem delu lestvice v družbi s Španijo, Portugalsko, Romunijo, Bolgarijo, Grčijo in Turčijo. Sredi lestvice so se nahajale vzhodnoevropske, medtem ko so srednje in zahodnoevropske države imele nadpovprečno učinkovito kmetijsko proizvodnjo. Kot primer navedimo, da so Danska, Nizozemska in Belgija, ki so že dotodaj imele najvišji hektarski donos v Evropi, le tega v tridesetih letih še povečale. Konkretno so na Danskem poželi 29 q pšenice na hektar.¹⁷

Zgoraj smo rekli, da so se strukturna neskladja slovenskega kmetijstva kazala v veliki zadolženosti kmečkega življa, ki je bila obenem tudi posledica razdiralnih učinkov velike gospodarske krize, ko so se kmetijske cene znižale za polovico. Ravno v tej zadolženosti se je zrcalila podoba slovenskega kmetijstva, saj so med zadolženimi prevladovala male kmetije, ki niso bile sposobne zadostiti pogojem tržnega gospodarjenja. V zadolženosti se je namreč odražal proces optimalizacije velikosti kmetij, narekovane s strani trga.

Ko gledamo podatke o posestni strukturi zadolženih kmetij, ugotovimo, da je med njimi bilo kar 60 % takih, ki niso presegle desetih hektarjev. Ta delež postane veliko bolj poveden, ko mu pridružimo spoznanja iz analize rentabilnostnih računov. Na taki osnovi je moč sklepati, da v dvajsetih letih nikakor ni bilo mogoče preživeti na kmetiji, ki ni presegala petih hektarjev in je bilo zato nujno iskati zaslužek izven kmetijstva. Z izbruhom krize so v to kategorijo prišle tudi kmetije v obsegu desetih hektarjev, ki so v prvem desetletju jugoslovanske države še omogočale pokrivanje vseh izdatkov izključno s kmetovanjem. K takemu sklepu nas poleg navedenega vodijo tudi podatki iz popisa prebivalstva v letu 1931, ko so ugotovili, da je na dobri petini slovenskih kmetijskih obratov kmetijstvo postranska dejavnost.¹⁸ Ta delež pa se po številkah približno ujema s številom zadolženih kmetij v obsegu do desetih hektarjev.

Tako lahko sklepamo, da je v tridesetih letih optimalna velikost kmetije, ki je ob nujni specializaciji proizvodnje poleg preživetja omogočala tudi določeno akumulacijo, že presegala deset hektarjev. Razsežnost problema se nam pokaže v

¹⁵ Erjavec, nav. delo, str. 34; Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 20.

¹⁶ Slovenija je morala iz drugih jugoslovanskih predelov uvažati znatne količine žitaric, predvsem pšenice. Erjavec (nav. delo, str. 17) navaja, da so morali sredi dvajsetih let uvoziti 12.500 vagonov žita in 280 vagonov fižola. Dvig donosa produkcije, kot posledici naporov kmetijsko pospeševalne službe, je vendarle zmanjšal primanjkljaj, tako da so deset let pozneje uvažali le še 700 vagonov krušnega žita (Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 22).

¹⁷ Bilten Priviligovane agrarne banke, 1937, št. 3-4.

¹⁸ Maister, nav. delo, str. 94.

dejstvu, da je na slovenskem podeželju kar tri četrtine kmetov zagotavljalo eksistenco svojim družinam na kmetijah, ki niso presegale desetih hektarjev.

Take tendence so seveda pretile z velikimi gospodarskimi, socialnimi in tudi političnimi pretresi. S spremembo vidika opazovanja, ko vključimo celotno število zadolženih kmetij v Sloveniji, katerih delež se je približeval 40 odstotkom¹⁹ in med katerimi so prevladovale male kmetije, ugotovimo, da je bila kar četrtina tedanjega prebivalstva Slovenije na poti zanesljivega ekonomskega propada. To pa je bila vsekakor odločno prevelika populacija, da bi država ostala ravnodušna in ne bi posredovala. Še zlasti zato ne, ker je bila tem množicam pot v industrijo ali izseljeništvu zaprta. Z objavo Zakona o zaščiti kmetov in z njim tudi moratorija za kmečke dolgove v letu 1932 ter s kasnejšo zakonodajo je bila v bistvu konzervirana obstoječa, razmeram neprimerna posestna struktura. Male kmetije so se tako še naprej ohranjale pri življenju. S socialnega in političnega stališča je bilo tako ravnanje razumljivo, z gospodarskega vidika pa nikakor ne.²⁰

Zastavlja se nam tudi vprašanje, če je bil drugačen razplet sploh mogoč. Veliko število neuspešnih dražb v tridesetih letih²¹ kaže, da tudi večji kmetje zaradi prepolovitve dohodkov med krizo niso razpolagali z zadostnimi sredstvi za nakup bankrotiranih kmetij. Le tako bi namreč lahko nastajala večja kmečka gospodarstva, ki bi bila tržno naravnana. Tudi novo zadolževanje v ta namen je bilo izključeno, ker je bila kreditna sposobnost kmetov v temeljih omajana, svoje pa so pridodale tudi negativne izkušnje z moratorijem.

* * *

Videli smo, da je nujnost neprestanega prilagajanja slovenskega kmetijstva pridobitniški logiki gospodarjenja vnašal na podeželje latentno krizne razmere. Jasno je bilo, da večina slovenskih kmetov že zaradi svojih majhnih kmetij ni mogla slediti temu procesu in je bila tako obsojena na počasen ekonomski propad. Taka perspektiva je neravnodušnim prebivalcem te dežele predstavljala izziv, da so se začeli spraševati o vzrokih in na osnovi teh spoznanj izoblikovali ukrepe za izhod iz krize. Zlasti je bilo pomembno spoznanje, da razdrobljena posestna struktura onemogoča kmetovanje po čisti podjetniški logiki. Zato je bilo nujno najti sredstvo, ki bi tudi malim kmetom omogočilo obstanek v kapitalističnem gospodarstvu, dokler, vsled pričakovane industrializacije, ne bi nastopili pogoji za njihov prehod v ta sektor.

Tako organizacijsko obliko so našli v združništvu, ki naj bi bilo po mnenju njegovih ideologov posrečena kombinacija individualnosti, kolektivnega gospodarjenja in medsebojne vzajemnosti. Z organiziranjem zadrug oziroma s "samo-

¹⁹ Zanimivo je, da je ta delež skladen z mnenjem Antona Pevca (Slovenec LII, 13.6. 1924, št. 133), ki je na začetku dvajsetih let zapisal, da bo po vsej verjetnosti polovica kmečkega prebivalstva ekonomsko propadla.

²⁰ Več o kmečkih dolgovih in rentabilnosti glej Žarko Lazarevič: Kmečki dolgovi na Slovenskem, Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1949. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1994.

²¹ Glej rubriko "Razglasi sodišč in sodnih oblastev", Službeni list Kraljevske banke uprave za Dravsko banovino v navedenih letih.

pomočjo", kakor jih označuje Bogo Grafenauer,²² bi kmetje dobili najprimernejšo zaščito pred učinki prodiranja denarnega gospodarjenja tudi v kmetijstvo.

Med utemeljitelje združništva na Slovenskem uvrščamo Josipa Vošnjaka in Janeza Ev. Kreka. Opazovanje dogajanja v kmečkem okolju ju je pripeljalo do sklepa, da bi bilo modro predpisati obvezno članstvo kmetov v zadrugah, ki bi imele vso potrebno samostojnost (samoupravo) in neovirano gospodarsko pobudo. Organizirati bi morali tako kreditne, nabavne kot tudi prodajne zadruge.

Medtem ko so Vošnjaku ti ukrepi zadostovali, pa je Krek svoje razmišljanje razširil in podrobneje utemeljil. Tako je hotel zadrugam dati določene oblastne funkcije ter je zato predvidel tudi mehanizme, ki naj kmeta vsaj delno izločijo iz tokov denarnega poslovanja. To njegovo hotenje ilustrira vizija zadruge kot posrednika med kmetom in državo pri plačevanju davkov oziroma med kmetom in tržiščem.

Krekovega predloga o povratku naturalnega gospodarstva ni mogoče razumeti dobesedno. Na osnovi njegovega pisanja lahko sklepamo, da je želel uskladiti plačilne roke davkov z vnovčitvijo pridelkov, za kar naj bi organizirano poskrbele zadruge. Tako bi eni strani razbremenil kmeta, na drugi pa nadomestil stihijski prodajo z organizirano in tako kmetom zagotovil višji dohodek.

Nadalje bi bila naloga kmečkih zadrug določanje obsega stalnih domov in kupovanje kmetij na prisilnih in prostovoljnih dražbah, katere bi potem prodale naprej ali pa dale v najem "poštenim poljedelcem" brez lastnih domov. Kmečke zadruge, organizirane po Raiffeisenovem principu, bi skrbele za skupno izboljševanje zemlje, vnovčevanje pridelkov in nakupovanje vsega, kar kmetje potrebujejo.

Pri kreditnih zadrugah Krek posebej izpostavi organiziranost "po načelih krščanske vzajemnosti in požrtvovalne ljubezni". Vse zadruge, še zlasti kreditne, bi morale biti med seboj povezane in v stiku z okrajnimi in deželnimi zavodi ter z državno kmetijsko banko. Sčasoma bi morali doseči, da bi kmete kreditirale samo zadruge.

Tudi delni povratak naturalnega gospodarstva naj bi se izvedel preko združništva. Kmetje naj bi namreč plačevali davek v naturalijah zadrugam, te pa bi po prodaji pridelkov naredile obračun z državo. Pri tako široko zasnovanem združništvu nas ne sme presenetiti Krekov predlog, da bi zadruge dobile tudi določene sodne pristojnosti. Tako bi lahko kot prva instanca odločale v primerih sporov o lastništvu in posesti, prevzele pa naj bi tudi vsa notarska opravila.²³

Vošnjakova in Krekova prizadevanja so pustila globok in trajen vpliv na razmišljanje o poteh razvoja slovenskega kmetijstva. Lahko zapišemo, da se v bistvu vse do druge svetovne vojne niso izvili iz konceptov združnega razvoja kmetijstva, resda v ožjih okvirih Krekovih zamisli. Vendar pa so spoznali, da je poleg združne organizacije še kako pomemben tudi individualni podjetniški duh kmetov.

²² Zgodovina agrarnih panog I, str. 673.

²³ Ž. Lazarevič: Kmečki dolgovi v avstrijski dobi. Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII, 1993, št. 1-2, str. 9-13.

Ob vstopu v jugoslovansko skupnost, ki je imela še bolj agraren značaj kot Slovenija, je bilo nujno znova premisliti in opredeliti položaj kmetijstva ter vprašanja njegovega nadaljnega razvoja. To ni bilo potrebno samo zaradi novega gospodarskega prostora, v katerem je Slovenija naenkrat postala njegov tehnološko in tudi drugače najrazvitejši del, ampak predvsem zaradi kmetijskega sektorja samega, kajti notranja neskladja so pričela ponovno naraščati.

To dilemo je slovenski javnosti brez olepševanja predstavil pronicljivi Anton Pevc, ko je zapisal: "V Sloveniji bo treba ali dvigniti kmetijsko produkcijo ali pa število kmečkega prebivalstva za polovico reducirati".²⁴ Prepričan je bil, da se bo to zgodilo samodejno, vendar bi morale oblasti to preprečiti z ukrepi, ki bi zagotovili prestrukturiranje slovenskega kmetijstva v smeri učinkovitejše proizvodnje in povečanja obsega kmetij.

Z gotovostjo lahko zapišemo, da so se tega zavedali tudi drugi, poleg strokovnjakov še zlasti politični pol slovenske družbe, ki se je moral opredeliti do tega v perspektivi vedno bolj perečega vprašanja. Naj tu predstavimo le stališča katoliške in liberalne politične grupacije, kajti oba tabora sta na eni strani politično in deloma tudi gospodarsko obvladovala podeželje s svojimi združnimi organizacijami, na drugi pa utemeljevala in izvajala kmetijsko politiko na področju jugoslovanske Slovenije. Ker gre v obeh primerih za presenetljivo podobnost stališč (govorimo lahko kar o družbenem konsenzu), jih ne bomo navajali za vsak subjekt posebej, temveč skupaj.

Ugotavljali so, da je kmet podjetnik in so zato priporočali komercializacijo kmetijstva. Zavedali so se, da je bila racionalizacija in specializacija kmetijske proizvodnje na večini slovenskih kmetij zaradi majhnosti zelo otežkočena. Tem malim kmetom bi vključevanje na trg omogočalo združništvo v obliki proizvodnih, prodajnih in nabavnih zadrug, medtem ko bi kreditne zadruge to prizadevanje finančno podpirale. Vzporedno s tem bi morali dvigniti izobrazbeni nivo kmetov, predvsem z nenehnim izobraževanjem v obliki krajših tečajev. Na teh naj bi se kmetje usposobili za nove tehnologije v kmetijstvu in se lažje odločali za specializirano proizvodnjo. Permanentno izobraževanje bi moralo spremeniti kmečko mentaliteto, z njim naj bi kmetom privzgojili pridobitniški in podjetniški duh. Taki programi ne bi bili celoviti, če bi v nemar pustili državo. Njej je bila dodeljena zelo velika vloga, saj bi poleg organizacije izobraževanja morala izdatno subvencionirati proizvodnjo, investicije in skladen razvoj kmetijstva.²⁵

Tako velika vloga združništva izhaja predvsem iz gospodarskih potreb, čeprav ob tem nikakor ne smemo pozabiti tudi na politično plat zadeve. Obema nazorskima poloma je združništvo namreč služilo kot mehanizem obvladovanja podeželja in utrjevanje strankarskih pozicij med kmeti.

²⁴ Slovenec LII, 13.6. 1924, št. 133.

²⁵ Slovenski gospodar, 25.9. 1919; Domovina, 18.7. - 15.8. 1919; Kmetijski list, 26.8. 1920, 27.4. 1922, 25.10. 1922.

Zaradi konsenzualne narave pogledov na kmetijstvo bi bilo presenetljivo, če bi se poudarki kmetijske politike, ki je bila v Jugoslaviji izpred druge svetovne vojne za razliko od drugih področij decentralizirana, spreminjali ob menjavah oblastne vrhuške v Sloveniji. Slovensko kmetijsko politiko v obdobju med obema vojnama lahko enostavno strnemo v nekaj točkah: dvig kmečke izobrazbe, izkoriščanje vseh notranjih rezerv in postopno subvencionirano uvajanje specializacije, novih kultur in tehnologije, kar naj bi ščasoma omogočilo višjo stopnjo komercializacije ter kvantitete, kvalitete in donosnosti kmetijske produkcije. Vzporedno s temi dejavnostmi so podpirali še zadružništvo in se trudili utemeljiti njegovo vlogo in pomen pri centralnih organih v Beogradu.²⁶

Ko pri obravnavi zadružništva preidemo s politične ravni na gospodarsko ugotovimo, da je bila njegova stvarna vloga daleč stran od politično deklarirane pomembnosti. V tem nas utrjuje sestava članstva revizijskih zvez v letu 1937, ko je od začetkov zadružnega gibanja preteklo že dobrega pol stoletja²⁷ in so bile premagane vse začetniške zadrege.

Daleč najmočnejša skupina so bile kreditne zadruge, ki so v skupnem številu zadrug predstavljale kar tretjino. Tovrstne zadruge so po nagli rasti števila in vlog pri njih v dvajsetih letih, s prihodom velike krize v naše kraje, beležile ravno nasprotno trende. Če se osredotočimo na čisto kmetijske zadruge, ki naj bi kmetom, zlasti majhnim, omogočile in olajšale stopanje na trg, vidimo, da so bile po številu zadružnikov najmočnejše mlekarske zadruge, sledile pa so jim živinorejske, kmetijsko-strojne ter vinarske in sadjarske zadruge. Vendar je bilo število teh zadrug zelo majhno v primerjavi s celotnim številom članstva revizijskih zvez. Za tako stanje je iskati vzroke predvsem v nedodelanem sistemu. Blagovno zadružništvo namreč ni imelo svoje poslovne centrale. Poleg tega so bile kmetijske zadruge, predvsem vnovčevalne, navezane same nase, ker organizacija ni bila zaključena, in bolj podobne osamljenih poskusom kot pa plodu načrtnega dela.²⁸

Zaradi zelo velikega poudarjanja gospodarskega pomena zadrug, predvsem za male kmete, nas preseneča prav neznatno število njihovega članstva v primerjavi s številom kmetov v Sloveniji in tudi zelo majhen ustvarjeni promet. Če za primerjavo vzamemo čisto kmetijske zadruge, pri čemer članstvo enega in istega kmeta v več zadrugah ni izključeno, se nam pokaže, da je bila le dvajsetina²⁹ slovenskih kmetov včlanjena v to obliko zadrug. To razmerje bi bilo verjetno

²⁶ Arhiv Slovenije, fond Banski svet Dravske banovine, fasc. 14, zapisnik 1. seje, 13.2. 1939.

²⁷ O razvoju zadružništva pri Slovencih glej Dolfe Schauer: Prva doba našega zadružništva, Od nastanka do 1895. Ljubljana 1945; Anton Kralj: Iz zgodovine slovenskega zadružništva. Slovenci v desetletju 1918 - 1928, Ljubljana 1928; Zadružni zbornik, Ljubljana 1937; France Adamič: Razvojna obdobja slovenskega zadružništva. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, Ljubljana 1975; O zadružni zakonodaji pa je v istem zborniku pisal Emil Čeferin: Pregled zadružnega prava, zlasti o kmetijskih zadrugah, v sto letih na slovenskem ozemlju.

²⁸ Vlado Valenčič: Pregled našega zadružnega gibanja in stanja. Spominski zbornik Slovenije, str. 457-464.

²⁹ Delež je izračunan s primerjavo podatkov o številu kmetij in številom zadružnikov v omenjenih zadrugah. Podatke o teh številkah je moč najti v citiranih delih Bilimoviča in Valenčiča.

bistveno drugačno, če bi poznali tudi podatke o številu članstva v kreditnih zadrugah, ki so bile najštevilnejše.

V razmišljanju, zakaj so se na podeželju ravno kreditne zadruge najbolj razmahnile, najbrž nismo daleč od resnice, če zatrdimo, da je bila to posledica uveljavljanja denarnega gospodarjenja. Kmetom je namreč kronično primanjkovalo gotovine. Na drugi strani se je učinek delovanja vaške kreditne zadruge čutil veliko prej, kot pri kakšni drugi obliki združništva. Kmetje so si lahko v svoji kreditni zadrugi, kjer so jih osebno poznali, dokaj hitro in tudi relativno poceni priskrbeli potrebna posojila. Obenem je potrebno upoštevati, da so ideologi združništva na začetku vzpodbujali predvsem ustanavljanje kreditnih zadrug, ker je bilo vprašanje zadolženosti kmečkega življa pač najbolj pereče, četudi ob tem niso pozabili na drugovrstne zadruge. Zanimariti ni moč tudi dejstva, da je v dvajsetih letih, ko je bilo podeželje z mrežo kreditnih zadrug že v zadostni meri pokrito, intenziviralo ustanavljanje proizvodnih in prodajnih združnih oblik. V to obetajoče gibanje je nato ostro posegla velika gospodarska kriza, ki je znatno upočasnila to dejavnost, saj je vodilnim možem v združništvu povzročala obilico preglavic z zagotavljanjem likvidnosti že obstoječih zadrug.

Tako lahko zaključimo z besedami, da je združništvo odigralo pozitivno vlogo pri kreditiranju kmetijstva in tako marsikateremu kmetu odložilo ekonomski propad. Zatajilo pa je na tistem področju, ki je bilo veliko pomembnejše, saj naj bi malim kmetom na organiziran način omogočilo vstopanje na trg in tako ustvarjalo pogoje za popolno komercializacijo kmetijstva. Ker se to ni zgodilo, je razumljivo, da so bili mali kmetje, lastnemu in družbenemu prizadevanju navkljub, obsojeni na počasno ekonomsko hiranje in so vedno bolj postajali akuten gospodarski, socialni in ne nazadnje tudi političen problem.

Žarko Lazarevič

ENTERPRISE IN SLOVENIAN AGRICULTURE

The crossroads between individual and collective agricultural enterprise from the time of the Land Release (1848) to the World War II

S u m m a r y

The constant demand on Slovenian agriculture to adjust to the logic of profit economy introduced a latent crisis into rural society. It was evident from the outset that the majority of Slovenian farmers, who owned small farms, could not compete with this process and consequently were doomed to slow economic ruin. Faced with such a gloomy prospect, concerned Slovenes analysed the causes for the situation and on the basis of the findings devised measures for a way out of the crisis. The realisation that a pulverised estate structure would not allow farming according to pure profit logic was of great importance. Given this, it was necessary to find means which would allow small farmers to exist in a capitalist economy until, following the impending industrialisation, conditions would arise for their transfer into that sector. It was concluded that such means would be provided by cooperative farming, which, in the opinion of its ideologists, was a happy combination of individualism, collective husbandry and mutual cooperation. Through cooperative farming, i.e. "self-help", farmers would have the most appropriate protection from the effects of economic monetary policies which were encroaching on farming. At the same time cooperative farming would allow small farmers to release their enterprise in an organised way and to survive in capitalist economy. These hopes, however, were not fulfilled. Under the circumstances in Slovenia, cooperative farming had, without doubt, played a positive role in crediting farming and in this way postponed the economic ruin of many farmers. But it failed on a much more important level, whereby it should have provided small farmers with access to the market in an organised way, thus creating conditions for the thorough commercialisation of farming. As this did not happen, it is understandable, that despite their own and society's efforts, small farmers were condemned to a slow economic decline, thus becoming an acute economic, social and, not least, political problem.